

DIN NOU DESPRE ALA FLAVIA ÎN DACIA*

Coriolan Horațiu Opreanu

Cuvinte cheie: inscripție, trupe auxiliare, castru, Africa, Dacia.

Keywords: inscription, auxiliary units, fort, Africa, Dacia.

În 1999 apărea un articol al lui I. Piso cu privire la identificarea epigrafică a unei *ala Flavia* în Dacia, prin reexaminarea lecturii unor inscripții mai vechi¹. Era vorba în primul rând de o stampilă tegulară din castrul de la Boroșneul Mare², pe care I. Piso a citit-o *Al(a) F(lavia) Al(a) As(turum)*³, cu toate că ultimul grup de litere nu este la fel de clar ca și primele (fig. 1). Cea de-a doua piesă în discuție era o inscripție din castrul de la Cășei, unde vechea lectură *eq(ues) al(ae) Elect(orum)* a fost, pe bună dreptate, modificată în *eq(ues) al(ae) Fl(aviae)*⁴. Încercând să identifice trupa, ce nu apare în diplomele militare ale Daciei, I. Piso i-a căutat etnonimul, considerat omis. În prima situație (stampila tegulară) a apreciat că ar putea fi vorba despre *ala I Flavia Gaetulorum* (?)⁵, iar în a doua a „preferat să creadă” că ar fi *ala Flavia Augusta Britannica* ∞ *c(ivium) R(omanorum)* din armata Pannoniei Inferior, care ar fi înlocuit, la un moment dat, cândva în secolul III, pe *cohors I Britannica* ∞, trupa din garnizoana castrului de la Cășei, care ar fi fost trimisă aiurea, în vreo expediție orientală⁶. Raționamentul e greșit din temelii. E greu de admis că în două situații diferite, două unități să nu-și precizeze numele complet și amândouă să fie chiar ale *Flavia* (în cazul unei stampile tegulare așa ceva este imposibil, ele având caracter oficial, nu privat, neputând exista *signacula* cu numele complet și altele cu numele incomplet). Metoda (?) de lucru a autorului a constat în încercarea de a identifica trupa din inscripție, căutând în provincia cea mai apropiată o unitate militară care să poarte numele *Flavia* și să fie *milliaria*. Apoi a inventat un scenariu (neatestat de nici o sursă literară sau epigrafică) prin care să mute cohorta *I Britannica* de la Cășei. N-a ținut seama însă de faptul că o *ala milliaria* era o unitate de elită între auxiliari și nu era folosită atât de ușor doar ca să înlocuiască o cohortă plecată în vreo expediție. Pe de altă parte, o *ala milliaria* avea 2000 de cai, iar *contubernia* erau mai spațioase decât pentru cohorte. De aceea, castrul unei *ala milliaria* era mult mai mare decât cel al cohortelor *milliariae*, fie ele chiar *equitatae*. De exemplu, castrul alei

* Acest articol a fost scris în septembrie 2009, în perioada stipendiului de cercetare oferit de DAAD la Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts din Frankfurt am Main.

¹ PISO 1999.

² IDR III/4, 328.

³ PISO 1999, 83, fig. 2 și 3.

⁴ PISO 1999, 87–89, fig. 5 și 6.

⁵ *Ala I Flavia Gaetulorum* făcea parte din trupele Pannoniei Inferior în 114 p. Ch., iar în 157 p. Ch. aparținea armatei Moesiei Inferior (KNIGHT 1991, 203).

⁶ PISO 1999, 89; C. C. Petolescu acceptă lectura lui I. Piso pentru stampila de la Boroșneul Mare, dar el consideră că ar fi vorba despre *ala Britannica c. R.* și nu despre *ala I Flavia Gaetulorum* cum presupunea I. Piso (PETOLESCU 2002, 66–68, nr. 6).

milliaria de la Stanwix (Britannia) avea suprafața de 3,73 ha⁷, câtă vreme cel de la Căței doar 2,5 ha⁸. Sunt detalii de care trebuie să ții seamă atunci când emiți o ipoteză. I. Piso nu se întreabă nici ce a fost pus în locul alei aduse din Pannonia Inferior (important era să o aducă în Dacia), unde un sector serios de *limes* rămânea descoperit în fața călăreților iazigi. O metodă de cercetare mai corectă ar fi fost căutarea alei *Flavia* în toate provinciile, chiar și în cele mai îndepărtate. Așa cum *cohors I Britannica* ∞ de la Căței putea oricând fi trimisă în Orient, cum ne spune I. Piso, la fel, o unitate din Africa, de exemplu, putea ajunge în Dacia. Mai mult, există chiar și indicii care justifică această ultimă presupunere.

Printre trupele auxiliare atașate legiunii III Augusta de la Lambaesis⁹, există și o *ala Flavia*, care, uneori, e numită *ala I Flavia Numidica*, fiind atestată printr-un număr relativ mic de inscripții în provinciile Africa Proconsularis, Numidia, Mauretania Caesariensis și altele. În regiunea balcanică ea era, până de curând, menționată o singură dată, într-o inscripție de la Gradista (Byllis), în Macedonia¹⁰, în vremea lui Traian. Acolo, în cariera lui M. Valerius Lollianus apare și funcția de *praefectus eq(uitum) alae Fla[viae]*. H. Dessau¹¹, la fel ca și I. Piso, dar mult înaintea sa, s-a gândit la *ala I Flavia Gaetulorum*. Y. Le Bohec arată însă că în inscripția de la Gradista nu poate fi vorba decât despre unitatea auxiliară din armata Africii, **singura care apare cu numele abreviat de *ala Flavia* (s.n.)**, situație întâlnită în 15 inscripții, în două fiind numită *ala Flavia Severiana*, o dată *Philippiana* și de două ori în afara Africii este numită *Numidica*¹². Ni se pare mult mai firesc și fără a fi necesare „scenarii” imaginare care să plimbe trupele auxiliare prin Imperiu după cum vrea un autor sau altul, ca această unitate să fie și cea atestată în Dacia. Mai mult, mai există un indiciu: o inscripție de la Dimmidi¹³ (provincia Africa) menționează pe *Fusc[us] Victorin(us), N(a)p(oca), eq(ues) al(ae) Fl(aviae)*¹⁴, fiind, probabil, recrutat în Dacia. Fiind vorba despre o listă militară, nu există nici un element de datare. Nemenționarea epitetului *Severiana* l-a făcut pe Y. Le Bohec să presupună că ar data dinainte de Severus Alexander¹⁵. Lectura *N(a)p(oca)* este legitimă, având în vedere recrutările de soldați de la Napoca făcute de legiunea III Augusta în vremea lui Hadrian¹⁶. Pe lângă cei 19 militari menționați în listă, un altul, recrutat tot sub Hadrian, *P(ublius) Aelius Securus, Nap(oca)*, fusese *decurio* în *coh(ors) II Hisp(anorum)*, așa cum precizează textul epitafului său, găsit la Lambaesis¹⁷. *Cohors II Hispanorum* făcea și ea parte dintre auxiliile aflate sub comanda legiunii III Augusta¹⁸. Ultima părere exprimată despre momentul când au putut avea loc aceste recrutări la Napoca apreciază că acest lucru s-a petrecut în momentul războiului cu iazigi a lui Q. Marcus Turbo, în 118/119, când trebuie să fi primit și Napoca statutul de *municipium*¹⁹. Merită menționat că cea de-a doua *ala* aflată în subordinea legiunii III Augusta, era *ala I Pannoniorum*. Fără a încerca să complicăm inutil discuția și să procedăm tocmai cum îi reproșam lui I. Piso, ne putem pune întrebarea dacă stampila tegulară de la Boroșneul Mare, unde *al(a) F(lavia)* este sigur menționată n-ar putea ascunde în partea finală, mai ștersă (chiar I. Piso

⁷ JUNKELMANN 1991, 104–112.

⁸ ISAC 2003, 40–41, care respinge ca nefondată ipoteza lui I. Piso.

⁹ LE BOHEC 1989, 28–33.

¹⁰ CIL III 600 = ILS 2724.

¹¹ ILS 2724.

¹² LE BOHEC 2007, 437, 438, nota 32.

¹³ CIL VIII 8800 = 18023 = AE 1940, 150 și 1948, 220.

¹⁴ PICARD 1947, 202, nr. 30, sugera lectura *Nap(oca)*, presupunând existența în cadrul grupului NP a unei ligaturi inițiale N + A. Oricum *al(a) Fl(avia)*, cuvinte separate prin frunze de iederă despărțitoare, sunt extrem de clare.

¹⁵ LE BOHEC 2007, 436, nota 12.

¹⁶ CIL VIII 18085; PAKI 1995.

¹⁷ CIL VIII 2787.

¹⁸ LE BOHEC 1989, 84–85.

¹⁹ PFERDEHIRT 2006, 272.

pune un semn de întrebare acolo), numele alei *Pannoniorum*, pomenită în inscripții de cele mai multe ori fără numărul de ordine. Ar fi mai logic ca o vexilație de auxiliari adusă la un moment dat în Dacia să fie compusă din trupe din aceeași provincie, aflate sub comanda aceleiași legiuni. Altfel, acum, când e clar că nu este vorba despre *ala I Flavia Gaetulorum*, ci de *ala Flavia* din Africa, o stampilă comună cu o *ala* locală, *ala Asturum*, este greu de înțeles ce rost putea să aibă și nu cred că mai există asemenea situații. Recent, la Carsium (Hârșova), castru de pe *limes*-ul Moesiei Inferior, au fost descoperite mai multe stampile tegulare. Între ele există cinci exemplare cu inscripția AL FL²⁰ (fig. 3). Autorii cercetărilor s-au gândit la *ala Gallorum Flaviana*²¹, iar alții, mai degrabă la *ala I Flavia Gaetulorum*²². Cum lectura *al(a) Fl(avia)* este sigură, nu se poate accepta nici una dintre propunerile anterioare, doar prin acest nume (fără etnonim) fiind imposibil de identificat vreuna dintre aceste unități. Singura soluție acceptabilă și prin prisma acestei analize este *ala Flavia* din armata Africii, care a poposit la un moment dat și în Moesia Inferior. Această a doua atestare în regiunea de la sud de Dunăre, după cea de la Gradista (Byllis, Macedonia), face să crească probabilitatea ca această unitate să fi fost prezentă și în Dacia. Din *Ala Flavia*, *ala I Pannoniorum* și *cohors II Hispanorum*, toate unități auxiliare de sub comanda legiunii III Augusta de la Lambaesis, ar putea proveni acei *vexil(larii) Afric(ae) et Mau[r]et(aniae) Caes(ariensis)* menționați în Dacia Superior prin diploma de la Cristești din 158 p. Ch.²³.

În privința inscripției de la Cășei lucrurile stau la fel. Acel *eq(ues) al(ae) Fl(aviae)* a făcut parte tot din unitatea de cavalerie din Africa. Fiind o inscripție funerară, nu este însă obligatoriu să ne gândim neapărat la prezența alei în Dacia Porolissensis. Merită însă amintită o stampilă descoperită în castrul vecin de la Ilișua²⁴, pe care I. Piso n-a menționat-o în analiza sa, care conține literele ALF (fig. 2), este întregă și la fel cu cea de la Boroșneul Mare. Pe de altă parte ea este total diferită de restul stampilelor cunoscute ale alei I *Tungrorum Frontoniana*²⁵, trupa de garnizoană a castrului de la Ilișua. Dacă pentru stampila de la Boroșneul Mare acceptăm lectura *al(a) F(lavia)*, nu vedem nici un motiv pentru care cea de la Ilișua n-ar putea fi întregită la fel. Invers, dacă stampila de la Ilișua ar aparține alei I *Tungrorum Frontoniana*, atunci și la Boroșneul Mare ar fi vorba despre aceeași unitate și nu despre vreo *ala Flavia*, ceea ce este puțin probabil.

În concluzie, dacă stampila de la Boroșneul Mare și cea de la Ilișua pot fi acceptate ca dovezi ale prezenței la un moment dat în Dacia a unei vexilații din *ala Flavia* din armata Africii (în prima situație eventual împreună cu *ala Pannoniorum*), momentul când s-a petrecut acest eveniment este aproape imposibil de stabilit cu exactitate. *Ala I Tungrorum Frontoniana* era încă în 114 p. Ch. în armata Pannoniei Inferior²⁶, iar în anul 128 p. Ch. este atestată în Dacia

²⁰ CHIRIAC, NICOLAE, TALMAȚCHI 1998, Pl. I/fig. 1-4; Pl. II/fig. 1.

²¹ Această trupă este identificată de F. Marcu în inscripția de la Boroșneul Mare (IDR III/4, 328), fiind considerată garnizoana castrului în epoca lui Traian și până la începutul domniei lui Hadrian, când acesta aparținea încă provinciei Moesia Inferior (MARCUS 2005, 77-78), *versus* PISO 1999. Ideea nu poate fi acceptată întrucât inscripția în cauză este una de construcție, or este greu de crezut că în timpul crizei din 117-118 s-a construit. Așadar, inscripția a fost ridicată mai târziu, pe vremea când Boroșneul Mare aparținea provinciei Dacia Inferior. *Ala Gallorum Flaviana* nu apare în diplomele militare ale Daciei Inferior, deci ea nu poate fi unitatea menționată în inscripția de la Boroșneul Mare (vezi și PETOLESCU 2002, nr. 8).

²² AnnÉp 1998, nr. 1145, unde se acceptă lectura *al(a) Fl(avia)*.

²³ IDR I DiplD XVI.

²⁴ PROTASE, GAIU 1999, fig. 6/5, 6.

²⁵ PROTASE, GAIU 1999, fig. 6/2-4; 8-10; lectura *al(a)e Front(onianae)* (acceptată de PETOLESCU 2002, 79) este puțin probabilă, forma genitivală fiind neobișnuită pentru stampilele tegulare. Noi considerăm că lectura ar putea fi mai degrabă *al(a) T(ungrorum) et Front(oniana)*, primele cinci litere fiind în ligatură. Astfel se poate explica mai ușor acel „E” care este evident în stampilă. De altfel și în diploma militară din 128 numele alei este scris *I Front(oniana) et Tungr(orum)*, dovadă că particula „et” făcea parte din numele oficial al trupeii (CIONGRADI, BOTA, VOIȘIAN 2009, 214).

²⁶ KNIGHT 1991, 202.

Porolissensis prin diploma militară de la Cluj-Polus²⁷. Știm, de asemenea, că orice atestare a alei *Flavia* în Africa dispăre după anul 248²⁸. Ar fi tentant să lansăm ipoteza că în acești ani tulburi pentru Dacia și zona Dunării să fi fost deplasate vexilații și din armata Africii în Dacia. Cealaltă variantă, mai concretă, ar fi începutul domniei lui Hadrian, când o vexilație a legiunii III Augusta din Africa a fost prezentă în Dacia Porolissensis, participând la războiul sarmatic sub comanda lui Q. Marcius Turbo. Merită să reamintim și atestarea unei vexilații sub numele *vexil(larii) Afric(ae) et Mau[r]et(aniae) Caes(ariensis)* în diploma militară pentru armata Daciei Superior, din anul 158 p. Ch., găsită la Cristești²⁹. Este o explicație rezonabilă cel puțin pentru prezența unui veteran din *ala Flavia* la Cășei. Dacă această judecată este corectă, atunci avem un nou argument al prezenței în Dacia a alei *Flavia* din armata Africii cândva înainte de anul 158 p. Ch. Rămâne de necontestat meritul lui I. Piso de a fi corectat lectura celor două inscripții, chiar dacă interpretarea pe care le-a dat-o nu s-a bazat pe o documentare suficientă și, prin urmare, nu a rezistat criticii decât 10 ani.

Coriolan Horațiu Opreanu

Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca, RO

choprean@yahoo.com

ABREVIERI ȘI BIBLIOGRAFIE

CHIRIAC, NICOLAE, TALMAȚCHI 1998

C. CHIRIAC, C. NICOLAE, G. TALMAȚCHI, Noutăți epigrafice de epocă romană la Carsium (Hârșova, jud. Constanța). *Pontica XXXI*, 1998, 139–162.

CIONGRADI, BOTA, VOIȘIAN 2009

C. CIONGRADI, E. BOTA, V. VOIȘIAN, Eine Konstitution für die Hilfstruppen von Dacia Porolissensis aus dem Jahr 128 n. Chr. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 170, 2009, 207–214.

ISAC 2003

D. ISAC, Castrul roman de la SAMVM-Cășei. The Roman auxiliary fort SAMVM-Cășei (Cluj-Napoca 2003).

JUNKELMANN 1991

M. JUNKELMANN, Die Reiter Roms. Teil II: Der militärische Einsatz (Mainz 1991).

KNIGHT 1991

D. J. KNIGHT, The Movement of the Auxilia from Augustus to Hadrian. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 85, 1991, 189–208.

LE BOHEC 1989

Y. LE BOHEC, Les unites auxiliaires de l'armee romaine en Afrique Proconsulaire et Numidie sous Haut Empire (Paris 1989).

LE BOHEC 2007

Y. LE BOHEC, L'ala Flavia ou l'ala I Flavia Numidica. În *L'armee romaine en Afrique et en Gaule* (Stuttgart 2007), 430–442. (= *Lybia Antiqua* 15-16, 1978-1979, 139–151).

MARCU 2005

F. MARCU, *Ala I Flavia Gaetulorum oder Gallorum?* *EphemerisNapocensis* XIV–XV, 2004–2005, 73–80.

PAKI 1995

A. PAKI, Quelques remarques sur l'inscription CIL VIII 18085. În *Arculiana. Hommages à H. Boegli* (Avenches 1995), 493–498.

²⁷ CIONGRADI, BOTA, VOIȘIAN 2009, 211–212.

²⁸ LE BOHEC 2007, 436–437.

²⁹ Vezi nota 23

PETOLESCU 2002

C. C. PETOLESCU, *Auxilia Daciae* (București 2002).

PFERDEHIRT 2006

B. PFERDEHIRT, Die Rekrutierung von Legionssoldaten unter Hadrian-Eine andere Deutung einer außergewöhnlichen Bürgerrechtskonstitution aus dem Jahr 121. În *Im Dienste Roms. Festschrift für Hans Ulrich Nuber* (Hrsg. G. Seitz) (Remshalden 2006), 267–278.

PICARD 1947

G. CH. PICARD, *Castellum Dimmidi* (Paris 1947).

PISO 1999

I. PISO, L'ala Flavia en Dacie. *ActaMusNapocensis* 36/1, 1999, 81–89.

PROTASE, GAIU 1999

D. PROTASE, C. GAIU, Le camp romain et l'établissement civil d'Ilișua. Le (sic !) resultats des fouilles archéologiques effectuées dans le courant des années 1978–1995. În N. Gudea (ed.), *Roman Frontier Studies. XVII/1997* (Zalău 1999), 415–429.

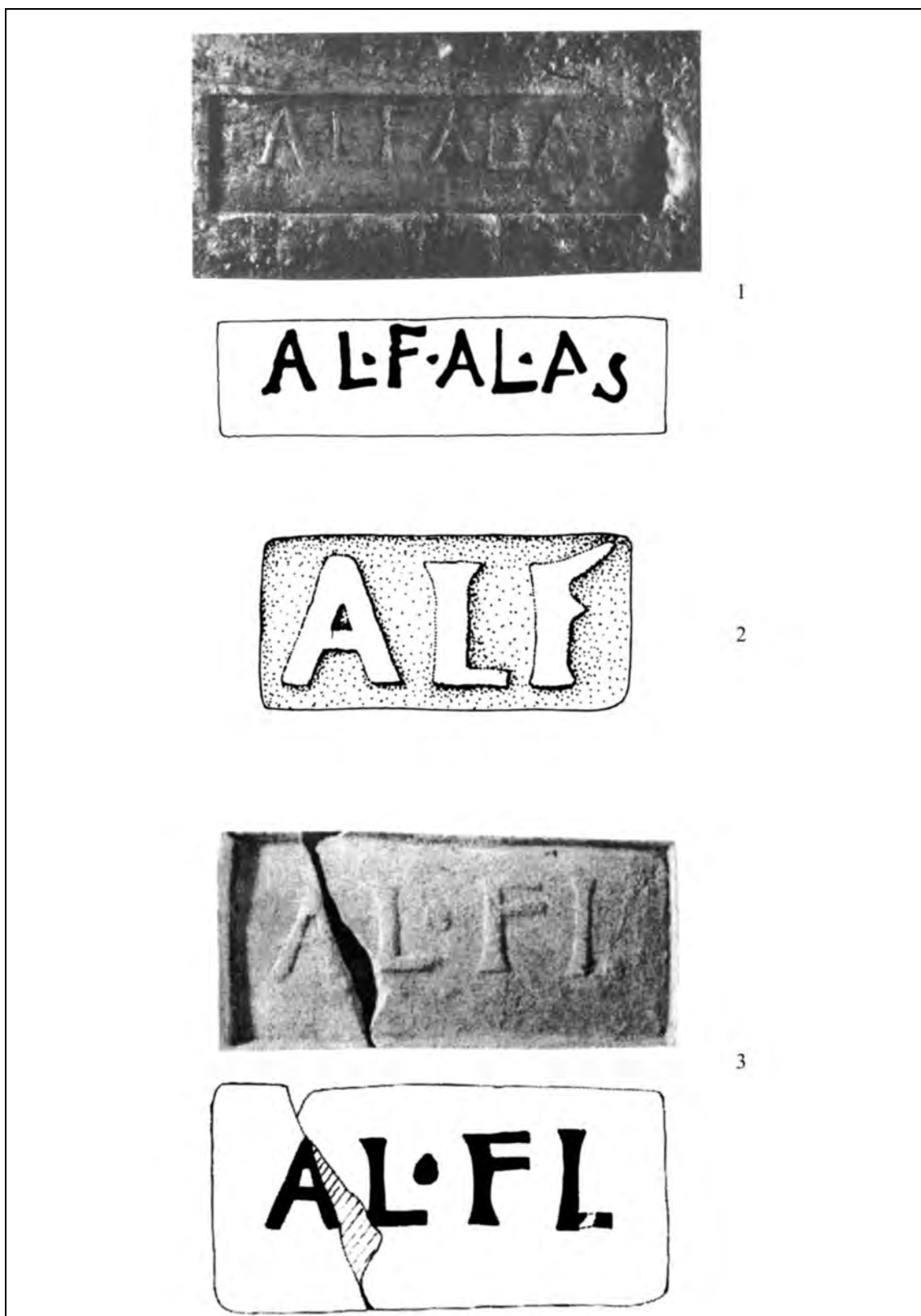
ONCE AGAIN ON ALA FLAVIA IN DACIA

(Abstract)

The author is reopening the discussion on the presence of an auxiliary unit in Dacia, ala Flavia, after in 1999 I. Piso was corrected the reading of two inscriptions, a tile stamp from the Roman fort at Boroșneul Mare (Fig. 1) and a stone funerary inscription from the Roman fort at Cășei, the military unit mentioned on both being ala Flavia. But he considered in the first case was omitted the ethnic name and in fact is about ala Flavia Gaetulorum, while in the other he supposed that ala Flavia Augusta Britannica milliaria c. R. was brought from Lower Pannonia to garrison the fort at Cășei instead of cohorts I Britannica milliaria which he said maybe was sent somewhere in an Oriental mission (this hypothetical scenario is not recorded by any written source).

The author is not agree with the research method used by I. Piso who did not look for in all the other Roman provinces for a unit having this name, presuming it was missing the ethnic name. In fact in Roman Africa it is attested an auxiliary unit often called in the inscriptions ala Flavia which belonged to the auxiliary troops of the 3rd legion Augusta from Lambaesis. Adding an inscription from Dimiddi, from the same province which mentions Fuscus Victorinus, Napoca, eques alae Flaviae who was recruited in Dacia at Napoca as other 19 soldiers of the African legion, the author considers it is this unit from the African army which is attested in the two inscriptions in Dacia. At the same time he challenges the possibility of this unit being mentioned together with an auxiliary unit of Dacia on the same tile stamp, suggesting as more probable the second unit could be ala Pannoniorum from the same African army. Other two tile stamps are considered by the author as belonging to ala Flavia from the African army: one from the Roman fort at Ilișua in Dacia Prolissensis, not far from Cășei (Fig. 2) and other five pieces from the Roman fort at Carsium (Hârșova), on the Danube frontier, in Lower Moesia (Fig. 3).

The chronology of the inscriptions mentioning ala Flavia in Dacia is not at all easy. The best option is the beginning of Hadrian's reign, when in Dacia Q. Marcius Turbo lead the war against the Sarmatians from the Tisza River plain and a detachment of the 3rd legion Augusta from Africa has participated to the operations, maybe together with some auxiliary force. A strong evidence supporting the author's interpretation is the military diploma from Cristești, dated in AD 158, for the army of Upper Dacia, mentioning a unit called vexilarii Africae et Mauretaniae Caesariensis, which was very probable composed of the African auxiliary units mentioned above. It is also possible to imagine a mission in Dacia of the African auxiliaries sometime after AD 248, when ala Flavia is not any more recorded in Africa and Dacia had big security problems, so it needed reinforcements.

Pl. I – 1. Stampila tegulară din castrul de la Boroșneul Mare (după PISO 1999);
 2 – Stampila tegulară din castrul de la Ilișua (după PROTASE, GAIU 1999); 3 – Stampila tegulară din
 castrul de la Carsium (după CHIRIAC, NICOLAE, TALMAȚCHI 1998).